

SOCIALDEMOKRATIET OG DE TYSKE PARTISTRIDIGHEDER

Det nordslesvigske spørgsmål og det danske socialdemokrati i 1870'ernes begyndelse, på baggrund af striden i den tyske arbejderbevægelse.

Ved Søren Federspiel

Fra sit konstituerende møde i oktober 1871 havde den danske afdeling af den Internationale Arbejder-Association (IAA) et ret nært samarbejde med den tyske arbejderbevægelse.

Denne var siden 1860'erne delt i to rivaliserende retninger: Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein (ADAV), grundlagt af Ferdinand Lasalle i 1863 og Sozialdemokratische Arbeiterpartei (SDAP), oprettet på kongressen i Eisenach i 1869, med Wilhelm Liebknecht og August Bebel som ledere.

Samarbejdet mellem dansk og tysk arbejderbevægelse gav sig et særligt og bemærkelsesværdigt udtryk i Nordslesvig. Bemærkelsesværdigt på baggrund af nationalitetsstridighederne mellem dansk og tysk i Nordslesvig og særligt i forhold til det herskende borgerskabs nationalisme.¹ Dette samarbejde må betragtes som værende udtryk for en selvstændig proletarisk-internationalistisk praksis fra den danske afdelings side.

I maj 1872 blev der, i den anden slesvig-holstenske valgkreds (Åbenrå-Flensborg) afholdt omvalg til den tyske Rigsdag. Denne begivenhed gav den danske afdeling lejlighed til og mulighed for at praktisere sin allerede tidligere erklærede internationalisme.²

Ved valget opstillede lassalleanerne deres præsident Wilhelm Hasenclever i opposition til såvel den tyske som den danske nationale kandidat.³ På denne baggrund var de danske socialisters støtte til Hasenclever derfor uproblematisk. Det samme var imidlertid ikke tilfældet i forhold til de indre tyske partistridigheder.

Et væsentligt aspekt i disse var de to tyske partiers stilling til IAA og den internationale solidaritet, de hver især stod for.⁴ SDAP, der var tilstuttet Internationale, var som sådan den danske sektioners broderorganisation i Tyskland, mens ADAV, der stod udenfor og fjendtligt overfor Internationale, i denne henseende var den danske afdelings modstander.

At man i den danske sektion var sig dette dilemma mellem en korrekt teoretisk stillingtagen og en pragmatisk praksis bevidst, fremgår af Louis Pios brev til Friedrich Engels af 24. marts 1872, hvor det hedder: »Den del af de tyske socialister, som hører til 'Allgem. Deutscher Arbeiterverein' har fornylig anmodet om

vor bistand i anledning af Hasenclevers valg i Flensburg i Slesvig. Vi ynder oprigtigt talt ikke den spaltning, der i Tyskland er fremkommet mellem de to socialistiske partier og håber at den med tiden vil udjævnes; det er pinligt at være vidne til, hvorledes de gensidig forkætrer hinanden, omendskønt der ikke for os udenforstående synes at være nogen væsentlig forskel i deres principper. Da kampen i Slesvig tillige udelukkende føres mod storborgerne, har vi troet det hensigtsmæssigt at understøtte Hasenclevers valg, idet vi dog samtidig har ladet partiet vide, at vi ikke forstår deres adfærd mod 'Volksstaat's parti og håber, at de anerkender de internationale principper i deres fulde udstrækning. Jeg tror at vor hjælp vil være af afgørende betydning for Hasenclevers valg, hvis den blot kommer tidnok.«⁵ Den konkrete skelnen mellem de to grene af den tyske arbejderbevægelse viser, ligesom Pios betænkelighed ved at støtte Hasenclever og ADAV fordi partiet ikke »anerkender de internationale principper i deres fulde udstrækning«, at man har indset det problematiske i ved som en afdeling af IAA, at støtte denne organisations modstandere, lassalleanerne. »Da kampen i Slesvig tillige udelukkende føres mod storborgerne,« er disse betænkeligheder dog blevet overvundet, denne samme begrundelse kommer til udtryk i »Socialisten« for 7. april 1872, i artiklen »Valget i Flensburg«.

At Pio må have været fuldtud på det rene med stridighederne i den tyske arbejderbevægelse godtgøres endvidere af det forhold, at han på hjemvejen fra sin rejse til Genf, der strakte sig over to måneder, fra slutningen af december 1871 til slutningen af februar 1872, gjorde ophold i Leipzig, hvor han i samtaler med Liebknecht blev grundigt informeret om disse tingenes tilstand. Dette fremgår af et brev fra Liebknecht til Engels af 15. februar 1872, hvor det hedder: »Vorgestern war Pio, Red. des 'Sozialisten' hier,... Ich habe Alles sehr ausführlich mit ihm besprochen, und ich denke, die Copenhagener werden sich der unsaubren Elemente entledigen, die auch dort eingeschmuggelt worden sind und sich eingeschmuggelt haben. Gegen die Schweitzerlinge,⁶ die jetzt in Schleswig-Holstein ihren Hauptsitz haben... wird nun von Dänemark und von Hamburg aus ein kombinirter Angriff gemacht werden, der jedenfalls seinen Zweck erreicht...«⁷.

Under sit endnu nærmere liggende besøg i Hamborg i midten af marts 1872 i forbindelse med trykningen af »Socialisten«, hvor Pio var i forbindelse med den fremtrædende eisenacher August Geib,⁸ er han sikkert ligeledes blevet gjort bekendt med striden mellem SDAP og ADAV. Geib skrev i et brev til Liebknecht, dateret Hamborg 24. marts 1872, følgende om de danske socialister: »Die Redakteure des dänischen 'Socialisten' waren heut vor 8 Tagen hier, indem sie ihr Blatt hier drucken liessen... Wir müssen uns die Dänen zu Freunden halten; es sind tüchtige Männer u. reichen uns über Schleswig her die Hand zur Agitation. Die Versuche Hasenclevers, die Dänen für sich zu gewinnen, sind total gescheitert. Und das müssen sie immer...«⁹

Brevene fra de to rivaliserende parter i den tyske arbejderbevægelse til den danske afdeling må yderligere have understreget dilemmaet for de danske socialister.

Disses støtte til lassalleaner-præsidenten fremtræder på denne baggrund og på trods af den som en i egentligste forstand internationalistisk stillingtagen, som

en ophævelse af dette modsætningsfyldte forhold, hvor man i dobbelt henseende underordner nationale stridigheder internationalismen. De danske socialisters støtte til Hasenclevers valgkamp kom til udtryk i »Socialisten«, dels i form af artikler, dels som korrespondancer fra Slesvig-Holsten. I artiklerne opfordres de danske arbejdere i Nordslesvig til at stemme på Hasenclever, fordi de med ham »Får en repræsentant, som ikke alene kan hævde deres selvbestemmelsesret i nationalitetsspørgsmålet, men også vil forstå at varetage deres tarv som den tilside-satte og forkuede stand i samfundet.«¹⁰

»Hr. Hasenclevers valg vil i dobbelt henseende være en fordel for de dansksindede arbejdere i Flensborg, eftersom han for det første vil virke for, at de får ret til at slutte sig til det land, som deres fortid har knyttet dem til og for det andet fordi han tillige vil være en værdig repræsentant for arbejderklassen,... Ved at stemme på hr. Hasenclever tilfredsstiller Slesvigs arbejdere altså på en gang deres patriotiske og deres klasse-interesser;...«¹¹ Korrespondancerne i »Socialisten« stammer fra Altona-socialisten H. Radenhausen, der, som det også fremgår af de offentliggjorte breve, har været den drivende kraft i de slesvig-holstenske socialisters bestræbelser for at opnå støtte fra København. Radenhausens brev af 21. marts 1872 må anses for at være den opfordring, som i »Socialisten« nr. 6, 7. april 1872 omtales på følgende måde: »Som vi allerede tidligere har omtalt for et par dage siden (i nr. 1, 2. april) er vi af det socialdemokratiske parti i Tyskland og navnlig i Hertugdømmerne blevet opfordret til at virke for hr. Hasenclevers valg i Flensborg...« Den internationalistiske stillingtagen, der kommer til udtryk i Radenhausens brev af 24. april, hvor han fremhæver de danske og tyske arbejderes fælles bestræbelser overfor det nationale borgerskab, må siges at ligge på linie med de danske socialisters internationalisme, således som denne kommer til udtryk i »Socialisten« og i Pios brev til Engels.

Ligheden mellem Radenhausens og Pios bestræbelser, der i en vis forstand for begges vedkommende går på tværs af moderorganisationernes, og som sådan kan ses som en form for selvstændig, umiddelbar internationalistisk praksis, understreger formodningen om, at Altona-socialisterne og med dem socialisterne i Slesvig-Holsten udgjorde om ikke en opposition, så dog et selvstændigt element i ADAV. Samtidig kan denne overensstemmelse bidrage til at forklare, hvorfor den danske afdeling af IAA støttede de slesvig-holstenske socialisters valgkampagne. At det måske snarere har været denne end lassalleanerpræsidentens valg man støttede - selv om de to ting naturligvis er nøje forbundne - kunne Hepners andet brev af 13. april tyde på, det hedder her som gensvar på Pios svar: »Radenhausen er et ordentligt menneske, men Radenhausen har så godt som ingen indflydelse på Hasenclever, der er og bliver en sjovert!« Pio har sandsynligvis i sit svar på Hepners første brev fremhævet Radenhausen og dennes internationalisme som begrundelse for at støtte socialisternes valgkamp i Nordslesvig. De slesvig-holstenske socialisters særlige stilling har med andre ord ligesom taget brodden af uforsonligheden mellem IAA-socialisterne og lassalleanerne i de danske socialisters øjne.

Som det fremgår af brevene fra Radenhausen støttede den danske afdeling også

valgagitationen i Nordslesvig ved at efterkomme dennes ønske om at sende »en pakke med Deres ældre læste numre af Socialisten« til Flensborg; derimod blev Radenhagens og Winters ønske om at få stillet en dansk agitator til rådighed ikke opfyldt, muligvis som følge af Hephners hårdnakkede modstand mod et sådant skridt.

Som afslutning på kampagnen i »Socialisten« til fordel for Hasenclevers kandidatur bringes den 23. maj, umiddelbart inden valget (d. 27. maj), dennes valgprogram, hvori det om det nationale spørgsmål hedder: »Arbejderens interesse er den samme, enten han taler dansk eller tysk. Kampen til opnåelse af den politiske og sociale frihed bør derfor være en fælles. Socialismens bånd forener alle nationaliteter.«¹²

Foruden at belyse den danske afdelings og de slesvig-holstenske socialisters internationalisme giver brevene et ganske godt indtryk af den bitre strid mellem de to retninger i den tyske arbejderbevægelse; en strid, der netop kulminerede i begyndelsen af 1870'erne.

Et eklatant eksempel herpå og på, hvorledes de danske socialisters støtte til lassalleaner blev brugt i den indre tyske partistrid er en artikel i SDAP's hovedorgan »Der Volksstaat«: »Der Hetzartikel des Neuen Social-Demokrat«; i denne citeres det lassalleanske partiorgan »Neuer Social-Demokrat« for en artikel, hvori man bl.a. har draget følgende konsekvens af den danske sektions støtte: »Die dänischen Sozialisten haben schon vor längere Zeit, freilich leider vergeblich, die Herrn Liebknecht und Bebel aufgefordert, die Angriffe gegen die Lassalleaner einzustellen.«, »Volksstaats« svar herpå lyder kort og godt: »Gelogen von A bis Z.«¹³

Den danske sektionens støtte til lassalleaneren Hasenclever, således som denne motiveres i Pios ovenfor citerede brev til Engels, synes så meget mere berettiget, som den sammenslutning af de to grene af den tyske arbejderbevægelse, der kan ses som det centrale punkt i motiveringen, faktisk fandt sted i 1875 på kongressen i Gotha. Denne samlingskongres indkasserede den tyske arbejderbevægelse en skarp kritik fra Karl Marx.¹⁴

Ved valget den 27. maj opnåede Hasenclever at få 9%, svarende til 995 af de i kredsen afgivne stemmer; sammenholdt med antallet af abonnenter i Åbenrå på »Neuer Social-Demokrat« (7) og på »Socialisten« (6) viser stemmetallet, at både danske og tyske arbejdere må have stemt på Hasenclever.¹⁵

Brevene, der alle beror i Rigsarkivet, blev beslaglagt af politiet i forbindelse med arrestationen af Louis Pio, Harald Brix og Poul Geleff natten mellem den 4. og 5. maj 1872.

Foruden disse findes (fandtes) endnu tre breve fra de tyske socialister til den danske afdeling, hvilket fremgår af en af politiet udarbejdet liste over beslaglagt materiale til brug i retssagen mod de fængslede socialistførere.¹⁶ Listen, der er forsynet med fortløbende numre oplyser følgende herom: »30. et do (brev) dat. Ottensen 6. april 1872 fra Georg Winter ang. et møde i Flensborg, hvortil Geleff anmodes om at indfinde sig.«; »32. et do (brev) af 6. april 1872 fra W. Liebknecht i Leipzig ang. processen mod socialdemokraterne i Tyskland og at Hasenclever

er Bismarcks agent.« og »59. et brev dat. 24. jan. 1872 fra H. Radenhausen ang. et af Hasenclever afholdt arbejdermøde i Altona.«¹⁷

De nedenfor offentliggjorte breve, der gengives med bibeholdelse af den oprindelige stavemåde, er oversat i noterne. Understregningerne i de originale breve er her gengivet ved kursivering. [...] disse steder er i den tyske udgave rekonstrueret efter den samtidige danske oversættelse.

H. Radenhausen til »Socialistens« redaktion.¹⁸

Redaction des jeden Sonnabend
erscheinenden Blattes
Socialisten in
Kopenhagen

Altona d. 21. März 1872

Löbliche Redaktion!

Da in nächster Zeit in Flensburg eine Reichtagswahl zum Parlament stattfinden wird, so wird unser Vorsitzender Georg Winter - Socialist - am 24. März d. J. nach Flensburg reisen um da selbst für die Wahl des Präsidenten des allgemeinen deutschen Arbeiterverein zu agitieren.¹⁹ Ich erlaube mir deshalb Namens der altonaer Socialisten und speciell des Herrn Winter, unsere Freunde in Kopenhagen zu ersuchen ihren ganzen Einfluss auf die dänische Bevölkerung und ins Besondere den dänischen Arbeiten zu verwenden, damit diese [lben] den Socialisten und Präsidenten des allgemeinen [deutschen] Arbeitervereins Herrn Hasenclever in Berli[n ihre] Stimmen zuwenden. Bekantlich ist das Wahlrecht [allgemein] und direct, also jeder der 25 Jahr alt ist ist W[ahlberechtigt]. Dass Herr Hasenclever für das Selbstbestimmungsrecht [der] Bevölkerung ist, brauche ich als Socialist wohl nicht zu erwähnen,²⁰ ebenso wäre es überflüssig an Ihrer Bereitwilligkeit betreff Ihres Beistandes zu zweifeln und wäre es Herrn Winter und uns Altonaer Socialisten sehr erwünscht bis Sonnabend Abend in Besitz einer Zusimmenden Antwort Ihrerseits zu sein. Falls jedoch solches nicht möglich, so adressiren Sie gefälligst Ihre etwaige Zuschrift an den Herrn

M. R. Schulz Schriftsetzer
Südermarkt in Flensburg.²¹

Winter bleibt in Flensburg bis zum 28. März. Ausserdem wäre es uns sehr erwünscht wenn Sie an die Adresse von Schulz in Flensburg ein Paket Ihrer alten gebrauchten Socialisten einsenden wollten, die dann Seitens des Herrn Winter an die dänische Bevölkerung Flensburgs vertheilt werden.²²

Wir Altonaer Socialisten liefern unsere gelesenen Socialistische Blätter - beiläufig hat Altona 1000 Abonnenten aufzuweisen - regelmässig den auf dem Lande Agitierenden an, die dann dieselben den Bauern umsonst übergeben und ist solches erfahrungsgemäss ein sehr praktisches Agitationsmittel. Bei der Wahl in Flensburg wäre es uns sehr erwünscht einen Ihrer Agitatoren uns zur Seite

gestellt zu sehen der der Sache des Socialismus unberechenbare Dienste leisten könnte.²³ Etwaige Geldauslagen werden wir prompt Ihnen übermachen und zeichne

Mit ausgezeichnete Hochachtung.

H. Radenhausen.

Allee 173.

Adolf Hepner til Louis Pio.²⁴

Herrn Pio Copenhagen

Leipzig 3/4 72

Werther Parteigenosse!

Im »Neuen Sozialdemokrat« No 39, Seite 3, lese ich, dass »die Führer der *dänischen* Sozialisten in Copenhagen zur Unterstützung der Wahl Hasenclevers (in Flensburg) einen dänisch redenden Agitator zugesagt haben.«²⁵ Die dänischen Internationalen werden doch hoffentlich nicht die Wahl eines geschworenen *Feindes* der Internationalen unterstützen, der die Internationalen in seinem Blatte u. in seinen Reden beharrlich *verleumdet* u. *beschimpft!* Ich bitte um Ihre gef. baldige *Erklärung* hierüber.²⁶

Mit bestem Gruss von uns Allen
an Sie u. alle dortigen Partei-
genossen

Ihr

Adolf Hepner.

Wenn ich zu Pfingsten nach Hamburg reise, komm ich vielleicht zu Ihnen herüber. Was kostet es von Hamburg nach Copenhagen?

Der Obige.

Adolf Hepner til Louis Pio.²⁷

Herrn L. Pio Kopenhagen

Leipzig 13/4 72

Gehrter Parteigenosse!

Von Ihrem Briefe - soweit er sich auf die Unterstützung der Wahl Hasenclevers bezieht - bin ich sehr wenig erbaut.²⁸ Erlauben Sie mir, die Sache Ihnen noch einmal klarzulegen:

Radenhausen ist ein ordentlicher Mensch, aber Radenhausen hat so gut wie keinen Einfluss auf Hasenclever, welcher ein Lump ist u. bleiben wird! Hasenclever hat in Reden u. im »Sozialdemokrat« die Internationale *systematisch bekämpft*; wie kann man da seine Wahl unterstützen? Sie lesen ja auch den »Neuen Sozialdemokrat« u. müssen doch also die Geschichten kennen. Sollten Sie indess nicht im Besitze der fraglichen Nummern sein, so bin ich bereit, sie Ihnen zu schicken. Es ist zwar schlimm, dass Sie die Unterstützung schon zugesagt ha-

ben - allein, wenn man sich getäuscht hat, wie in diesem Fall, ist man nicht verpflichtet, sein Wort zu halten.²⁹ Niemand kan gezwungen werden, gegen sein eignen Fleisch u. [Blut] wüthen. Und das würden Sie thun, wenn Sie einen erklärten Feind der Internationalen unterstützen würden. Dass Copenhagen nicht in unserer Abonentenliste steht, ist nicht unsere Schuld, sondern die der Post, die uns das Verzeichniss gibt. Möglich auch, dass das Blat an Sie erst mittels der Hamburger Postexpedition gelangt, u. deswegen Ihr Exemplar unter »Hamburg« inbegriffen ist.³⁰

Nach Copenhagen würde ich gern komen, aber wenn die Hin- u. Rückreise 22 Thlr. kostet, so ist es für *mich* zu theuer.

Mit bestem Gruss auch seitens
Liebknechts u. Bebels
Ihr
Adolf Hepner
Hohestr. 4

Georg Winter til Louis Pio.³¹

Herrn L. Pio!
Kopenhagen

Geehrter Herr!

Am Sonnabend d. 20. d. M. werde mich nach Flensburg begeben, in Begleitung des Herrn Radenhausen von hier. Hoffentlich treffe ich Herrn P. Geleff oder sonst ein Anderer aus Kopenhagen dort.³²

Die *Stattuten* erhalten Sie umgehent.³³

Meine Adresse in Flensburg bei Herrn M. R. Schulz Südermarkt.

Ottensen d. 18/4 72.

In Eile
Ihr
Georg Winter

H. Radenhausen til »Socialistens« redaktør.³⁴
Redaction des Socialisten
in Kopenhagen
Gotersgade 55. Stuen.

Altona d. 24. April 1872

Herr Redacteur!

So eben kommen Winter und ich von einer Agitationsreise aus dem Norden zurück, und verfehlen nicht Ihnen das Resultat und den Verlauf derselben mitzuthelen, zumal die Bourgeoisblätter nicht ermangeln wer [den] ihren Geifer gegen uns auszuspritzen, denn darin sind sie vollständig international und die Norddeutsche wie Dannevirke, die Flensburger Zeitung ect.³⁵ werden Hand in

Hand ans Werk gehen um unser vollständig errungenes Resul[tat] sowohl bei den dänischen wie deutschen Arbeitern möglichst zu verklein[ern]⁵⁶ doch wir werden fortwühlen und sind fest überzeugt, dass nach 14 Tagen wenn wir Apenrade, Flensburg und eventuell Hadersleben wiederum [be]suchen werden, bei den dänischen Arbeiten es heissen wird:

Naar Tydsken kommer her
Saa glæder sig enhver.

Nachdem wir Sonnabend Abend in Flensburg angelangt wurden sogleich zwei Volksversammlungen abgehalten, und zwar in Adelbylund für den [Süder] theil Flensburgs und auf der Klippe für den Nordertheil. Beide Locale waren überfüllt, und referirten Winter in Adelbylund und Schulz und H Radenhausen auf der Klippe unter donnerndem Zuruf sowohl von Seiten der dänischen wie deutschen Arbeiter, dessen Bestrebungen ja auch gleichartig sind. Am Sonntag Nachmittag wurde eben ausserhalb Flensburg in St Nicolai Schützenhausgarten eine Volksversammlung im Freien abgehalten wo Winter die Rede hielt und wo trotz des regnerischen Wetter eine immense Volksmasse sich versammelt hatte, die lautlos zuhörte und mit donnernden Stimmen ihre Zustimmung zu erkennen gab. Als Curiosum muss ich erwähnen, dass bei der Versammlung in Adelbylund um 10 Uhr ein Officiant oder Wachtmeister die Versammlung schloss und zwar wie man sagt weil hier das *dänische* Gesetz noch massgebend sei und nicht das preussische.

Famose internationale Interpretation der Gesetze! -

Am Montag Abend war Volksversammlung in Apenrade und war das Local-Thalia Theater - erdrückend voll.

Nicht mit besonders günstiger Erwartung betraten wir das Local, da wir ganz allein stehend und ohne auch nur eine Seele unser nennen zu können, zumal die dänische Sprache daselbst vorherrschend, hatten wir uns danach getäuscht, denn gleich nach Einleitung der Rede Winters erhob sich ein allseitiger Beifall, der sich bis zum Schlusse fortwährend steigerte, daraufhin richtete der Vorsitzende Herr Hansen betreff des Schiffszimmererstreiks einige Worte an die Versammlung⁵⁷ und meldete sich ein Herr Raben Grossbürger in Apenrade zum Worte, dessen kurzer Inhalt aber soviel ich verstehen konnte war, dass die Leute in Apenrade genug verdienten um Leben zu können. Aber wie ein Blitz aus lichten Höhen fuhren von allen Seiten von oben bis unten aus der gesammten Volksmasse die lautesten Missfallsäusserungen gleich einem Wolkenbruche auf ihn herab sodass er sich schleunigst zurückzog, trotzdem der Polizeimeister sein möglichstes that um ihm das Wort zu erhalten.

Daraufhin erhielt Radenhausen das Wort und besprach in plattdeutscher Sprache, unter allgemeinen Beifall, die bevorstehende Wahl, sowie die Bestrebungen der Pariser Kommune, die von dem reactionären Gesindel aller Länder in den Schmutz gezogen wird.⁵⁸

Mit Bedauern vermissen wir einen unserer Kopenhagener Freunde, der uns hier von unschätzbarem Werthe hätte sein können, und werden falls nach unserer Wiederkunft in cirka 14 Tagen in Apenrade wir wiederum auf uns selbst ange-

wiesen sein werden, so wird einer der unsrigen es versuchen sich in dänischer Sprache verständlich zu machen.³⁹

In der Erwartung, dass solches jedoch nicht von Nöthen, zeichnet

Mit ausgezeichnetener Hochachtung

H. Radenhausen.

P. S.

Vor den Versammlungen, sowohl in Flensburg wie Apenrade, wurden zu Tausenden Exemplare des Socialisten, wie des Neuen Social Demokrat vertheilt und konnten wir bei weitem nicht Alle befriedigen.

Noter

1. Se herom Poul Bagge: Nationalisme, antinationalisme og nationalfølelse i Danmark omkring 1900, i Festskrift til Astrid Friis, København 1963, s 1-29.
2. Se herom eksempelvis »Socialisten« nr. 4, aug. 1871 og nr. 7, sept. 1871 artiklen »Nationaliteten og Socialismen« og »Socialisten« nr. 22, 9. dec. 1871 artiklen »National og International«.
3. Se herom Heinz Volkmar Regling: Die Anfänge des Sozialismus in Schleswig-Holstein, Neumünster 1965, s. 150-170, og Gerd Callesen: Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924, Åbenrå 1970, s 16 f.
4. Se herom og om den rolle IAA spillede i den tyske partistrid Roger Morgan: The German Social Democrats and the First International 1864-1872, Cambridge 1965.
5. Børge Schmidt: 80 Louis Pio breve og en bibliografi, København 1950, s 33.
6. Johann Baptist von Schweitzer var Lassalles efterfølger som præsident for ADAV, i maj 1871 trak han sig tilbage fra denne post og efterfulgtes af Wilhelm Hasenclever.
7. Georg Eckert (udg.) Wilhelm Liebknecht Briefwechsel mit deutschen Sozialdemokraten, bd. I 1862-1878, Assen 1973, s 409 n 3.
Oversættelse:
I forgårs var Pio, redaktør af 'Socialisten' her,... Jeg har talt meget udførligt med ham om alt, og jeg tror, at københavnernes vil skille sig af med de beskidte elementer, som også der er blevet smuglet ind og selv har indsneget sig. Mod Schweitzer-tilhængerne, som for øjeblikket har deres hovedsæde i Slesvig-Holsten... bliver der nu fra Danmark og fra Hamborg rettet et kombineret angreb, der i hvert fald når sit mål...
8. August Geib var en af initiativtagerne til oprettelsen af Eisenach-partiet i 1869, fra 1872 var han kasserer i partiet og dets rigsdagsmedlem fra 1874 til 1876; han var endvidere redaktør af »Hamburg-Altonaer Volksfreund«, der udkom fra okt. 1871 til april 1872 og har sikkert været den, hvem Liebknecht har tiltænkt ledelsen af angrebet fra Hamborg mod ADAV (se ovenfor Liebknechts brev til Engels af 15. feb. 1872). I sin bog Sozialismus und deutsche Sozialdemokratie, Hannover 1967, s. 16 omtaler Hans-Josef Steinberg August Geib som en af de fem personer i den tyske partiledelse, der havde »eine solide Kenntnis der ökonomischen Theorie von Karl Marx« (et solidt kendskab til Karl Marx' økonomiske teori).
9. Georg Eckert (n 7) op. cit. s 409/10.
Oversættelse:
Redaktørerne af det danske 'Socialisten' var her idag for 8 dage siden, idet de lod deres blad trykke her... Vi må holde os gode venner med danskerne; det er dygtige folk og rækker os over Slesvig en hjælpende hånd til agitationen. Hasenclevers forsøg på at vinde danskerne for sig er totalt mislykkedes. Og det må de nødvendigvis altid...
10. »Socialisten« nr. 15, 18. april 1872.
11. »Socialisten« nr. 6, 7. april 1872.
12. »Socialisten« nr. 42, 23. maj 1872.
13. »Der Volksstaat« nr. 43, 29. maj 1872.
Oversættelse:
De danske socialister har allerede længe, ganske vist desværre forgæves, opfordret de herrer Liebknecht og Bebel til at indstille angrebene på lassalleanerne. I øgn fra A til Z.
14. Se Karl Marx: Randbemærkninger til det tyske Arbejderpartis program, (Kritik af Gotthaprogrammet), i Marx/Engels udvalgte skrifter (MEUS), bd. II, København 1973, s 11-30.
15. Gerd Callesen: Die Arbeiterbewegung in Nordschleswig 1872-1878. Hauptzüge ihrer Entwicklung, maskinskrevet manuskript, København u.å., s 5.
16. Listen, der er udarbejdet af politibetjent Chr. Friis og afskrevet af Oluf Bertolt findes i Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv (ABA), i skuffen Pio Div. Fortegnelsens første 26 numre mangler.
17. Disse i højesteretssagen mod Louis Pio, Harald Brix og Poul Geleff manglende breve,

ligesom originalen til den af politiet udarbejdede fortegnelse er uden resultat eftersøgt i Landsarkivet for Sjælland m.m. og i Rigsarkivet af undertegnede i samarbejde med Jonna Duch Christensen. Det skyldes sidstnævntes indsats, at de her offentliggjorte breve er blevet fremdraget.

18. Originalen i Rigsarkivet, Højesteret Domssager 1873 6/8 sag nr. 107.

Oversættelse:

Redaktionen af det hver
lørdag udkommende blad
Socialisten i
København

Altona den 21. marts 1872

Rosværdige redaktion!

Da der i den nærmeste tid afholdes rigsdagsvalg i Flensborg, vil vor formand, socialisten Georg Winter den 24. marts d.å. tage til Flensborg for der i egen person at agitere for valget af præsidenten for den Almindelige Tyske Arbejderforening. Jeg tillader mig derfor i Altona-socialisternes og specielt i hr. Winters navn, at bede vore venner i København om at gøre al deres indflydelse gældende overfor den danske befolkning og især overfor de danske arbejdere, således at disse stemmer på socialisten og præsidenten for den Almindelige Tyske Arbejderforening hr. Hasenclever i Berlin. Som bekendt er der almindelig og direkte valgret, således at enhver, der er fyldt 25 år, er stemmeberettiget. At hr. Hasenclever går ind for befolkningens selvbestemmelsesret, behøver jeg som socialist vel ikke at nævne, ligeledes ville det være overflødigt at tvivle på Deres beredvilighed til at stå os bi, og det ville være hr. Winter og os Altona-socialister meget kærkomment inden lørdag aften at være i besiddelse af et bekræftende svar fra Dem. Skulle dette dog ikke være muligt, så kan De venligst adressere Deres eventuelle skrivelse til hr.

M. R. Schulz, Typograf.
Südermarkt i Flensborg.

Winter bliver i Flensborg indtil den 28. marts. Herudover ville det være os meget belejligt om De til Schultz' adresse i Flensborg ville sende en pakke med Deres ældre læste numre af Socialisten, som så vil blive uddelt blandt den danske befolkning i Flensborg af hr. Winter.

Vi Altona-socialister videregiver regelmæssigt vore læste socialistiske blade - for nærværende kan Altona opvise 1000 abonnenter - til agitatorerne på landet, som så giver disse gratis til bønderne, dette er erfaringsmæssigt et meget praktisk agitationsmiddel. Ved valget i Flensborg ville det være os meget kærkomment, at se en af Deres agitatorer, der ville kunne yde socialismens sag uvurderlige tjenester, stillet til vor rådighed.

Eventuelle udgifter vil vi prompte godtgøre Dem og tegner jeg mig

Med særdeles højagtelse

H. Radenhausen

Allee 173

Dette brev er sandsynligvis den første opfordring, de danske socialister har fået til at støtte Hasenclevers kandidatur.

19. Om de slesvig-holstenske socialister og disses vilkår i Nordslesvig se Gerd Callesen (n 15), der herom siger, at betingelserne for arbejderbevægelsen i Nordslesvig var dårlige, i første række p.g.a. ringe erhvervs-mæssige og sociologiske forudsætninger - fra nationale modsætninger, (Callesen s 2). Det er på denne baggrund det forhold skal forstås, at opfordringerne om støtte kom fra Altona og ikke fra Flensborg eller Åbenrå.
20. Dette, at lassalleanernes præsident gik ind for selvbestemmelsesretten, var ikke en så selvfølgelig ting, som Radenhausen her fremstiller det. Både i forbindelse med den dansk-tyske krig i 1864 og med den fransk-tyske i 1870/71 optrådte lassalleanerne som fortalere for tysk-nationale synspunkter. I slutningen af 1863, da det slesvig-holstenske spørgsmål påny tilspidsede sig, vedtog et møde af lassalleanere i Hamborg at oprette et frikorps, der skulle virke for at bevare det tyske fædrelands ære, hvorved Slesvig-Holsten ikke

kunne adskilles fra Tyskland, landets årelange åg under Danmark måtte derfor brydes. Det lassalleanske frikorps blev dog aldrig en realitet. - se Gerhard Beier: Marx, Engels, Lassalle und der deutsch-dänische Konflikt 1848 und 1864 (II), i Grenzfriedenshefte 1962, nr. 4, s 235-37. Ligeledes gik lassalleanerne ved krigsudbruddet i juli 1870 fuldt og helt ind for Bismarcks krig mod Frankrig, idet de indtog en klar nationalistisk holdning. Dette forhold fik et markant udtryk derved, at de lassalleanske medlemmer af den nordtyske Rigsdag stemte for krigsbevillingerne - Bebel og Liebknecht undlod at stemme. Det var først efter Preussens afgørende sejr ved Sedan 2. sept. 1870, at lassalleanerne ændrede signaler. - se Hans-Josef Steinberg: Sozialismus, Internationalismus und Reichsgründung, i Reichsgründung 1870/71, udg. Theodor Schieder og Ernst Deuerlein, Stuttgart 1970, s 319-344, især s 330 ff. og Werner Conze/Dieter Groh: Die Arbeiterbewegung in der nationalen Bewegung, Stuttgart 1966, s 86-98.

21. M. R. Schulz er identisk med udgiveren af den danske oversættelse af Lassalles i 1863 forfattede: »Aaben Sværskrivelse til Central-Komiteen angaaende Indkaldelsen af en almindelig Tysk Arbejder-Kongres i Leipzig«, der udkom i Flensborg under denne titel. Den danske udgave er ikke forsynet med årstalsangivelse, men efter en annonce for dette skrift i »Socialisten« nr. 4, 5. juli 1872 at dømme, kunne udgivelsen være sket i 1872.
22. At dette faktisk skete fremgår af P. S.'et i Radenhausens andet brev af 24. april.
23. At en dansk agitator ikke kom til Nordslesvig, hverken under Altona-socialisternes første eller anden agitationsturne fremgår af brevet fra Georg Winter af 18. april og af brevet fra Radenhausen af 24. april; da der iøvrigt intet materiale foreligger, der kunne tyde på, at man fra den danske sektion's side senere hen sendte en agitator til Nordslesvig, må man slutte, at en sådan udsendelse ikke har fundet sted. Det er muligvis brevene fra Hepner og Liebknecht, der har afholdt den danske afdeling fra at tage dette skridt, jfv. nedenfor n 29.
24. Originalen i Rigsarkivet, Højesteret Domssager 1873 6/8 sag nr. 107
Oversættelse:

Hr. Pio, København.

Leipzig den 3. april 1872

Ærede partifælle!

I »Neuer Social-Demokrat« nr. 39, side 3, læser jeg, at »føerne for de danske socialister i København har lovet at sende en dansktalende agitator til støtte for Hasenclevers valg (i Flensborg).« De danske internationalister¹ vil dog forhåbentlig ikke understøtte valget af en svoren fjende af internationalisterne, der i sit blad og i sine taler til stadighed bagvasker og *forhåner* internationalisterne!

Jeg udbeder mig Deres behagelige *forklaring* herpå så snart som muligt.

Med de bedste hilsner fra os alle
til Dem og alle derværende partifæller.

Deres

Adolf Hepner.

Når jeg til pinse rejser til Hamborg, kommer jeg måske op til Dem. Hvormeget koster det fra Hamborg til København?

Den samme.

- a. internationalist bruges her i betydningen: tilhænger af Internationale.

Adolf Hepner var et fremtrædende medlem af SDAP, han stod sammen med Liebknecht og Bebel anklaget for højforræderi ved processen i Leipzig, men blev frikendt. Bebel og Liebknecht blev idømt fængselsstraf, som de afsonede fra juni 1872 til april 1874, i denne periode var Hepner med mellemrum redaktør af »Der Volksstaat«. Efter IAA's Haagskongres i sept. 1872, blev Hepner arresteret for sin deltagelse i kongressen. På denne forsvarede han i talen: »Behøver den internationale Arbejderforening et Generalfråd?«, generalrådets synspunkter overfor bakunisterne, og fik også i denne forbindelse sagt lassalleanerne et par velmente sandheder; talen findes gengivet »in extenso« efter »Originalmanuskriptet« i »Socialisten« nr. 23, 26. okt. 1872.

25. Om et sådant løfte faktisk er blevet givet er ikke ganske klart, jfr. nedenfor n 29

26. Pios forklaring til Hepner eksisterer så vidt vides ikke længere, men af Hepners andet brev til Pio af 13. april kan man delvist slutte sig til indholdet.
27. Originalen i Rigsarkivet, Højesteret Domssager 1873 6/8 sag nr. 107.

Oversættelse:

Hr. L. Pio, København
Leipzig den 13. april 1872

Ærede partifælle!

Af Deres brev - for så vidt som det drejer sig om støtten til Hasenclevers valg - er jeg meget lidet opbygget. Tillad mig endnu en gang at klarlægge sagen for Dem:

Radenhausen er et ordentligt menneske, men *Radenhausen* har så godt som ingen indflydelse på Hasenclever, der er og bliver en sjover! Hasenclever har i taler og i »Social-Demokrat« *systematisk bekæmpet* Internationale; hvordan kan man så støtte hans valg? De læser jo også »Neuer Social-Demokrat« og må dog således kende historierne. Skulle De imidlertid ikke være i besiddelse af de pågældende numre, så er jeg parat til at sende Dem disse.

Det er ganske vist værre, at De allerede har lovet støtten - dog, når man har ladet sig besvige således, som i dette tilfælde, er man ikke forpligtet til at holde sit ord. Ingen kan tvinges til at rase mod sit eget kød og blod. Og det ville De gøre, hvis De understøttede en erklæret fjende af internationalisterne. At København ikke står i vores abonnentliste er ikke vor fejl, men derimod postvæsenets, som giver os fortegnelsen. Det er også muligt at bladet først når *Dem* via postekspeditionen i Hamborg, og Deres eksemplar derfor står opført under »Hamborg«.

Jeg ville gerne komme til København, men når frem- og tilbagerejsen koster 22 thlr., så bliver det for dyrt for mig.

Med de bedste hilsener også fra
Liebknecht og Bebel.

Deres
Adolf Hepner
Hohestr. 4.

28. Pios svar har åbenbart været af en sådan karakter, at Hepner har set sig nødsaget til at gentage sine advarsler mod Hasenclever; det er værd at bemærke Hepners forholdsvis positive bedømmelse af *Radenhausen*, der kunne støtte formodningen om de slesvig-holstenske socialisters særlige stilling i ADAV.
29. Pios brev har øjensynligt bekræftet rigtigheden af Hepners informationer om den danske afdelings støtte til Hasenclevers valgkamp, det er ikke herudfra ganske klart om Pios løfter til lassalleanerne også har inkluderet, at en dansk agitator skulle komme til Nord-slesvig, men på baggrund af Hepners første brev af 3. april er dette dog overvejende sandsynligt. At den danske afdeling alligevel ikke sendte en agitator kan formodes at være et resultat af Hepners og Liebknechts advarsler.
30. »Der Volksstaat« nr. 26, 30 marts 1872, indeholder en abonnentfortegnelse for første kvartal af 1872, hvor København ikke omtales som hjemsted for abonnenter på bladet; at den danske afdeling abonnerede på »Der Volksstaat« og også på »Neuer Social-Demokrat« i denne periode fremgår af en kvittering fra »Kjøbenhavns Brevpostkontor« til »Lieutenant Pio« for betaling af abonnement på de nævnte aviser i »Januar fjerdingår 1872«; kvitteringen befinder sig i Rigsarkivet, Højesteret Domssager 1873 6/8 sag nr. 107.
31. Originalen i Rigsarkivet, Højesteret Domssager 1873 6/8 sag nr. 107.

Oversættelse:

Hr. L. Pio
København

Ærede herre!

På lordag den 20. d.m. tager jeg til Flensborg sammen med hr. *Radenhausen* her fra byen. Forhåbentlig træffer jeg der hr. P. Geleff eller en anden fra København.

Statutterne modtager De omgående.

Min adresse i Flensborg er hos hr. M. R. Schulz, Südermarkt.

I hast
Deres

Ottensen den 18.4. 1872

Georg Winter

Georg Winter var, som omtalt i Radenhausens brev af 21. marts, formand for socialisterne i Altona.

32. Hverken Geleff eller nogen anden kom til Nordslesvig, jfv. n 23. Geleff var den danske sektionens rejsende agitator, han var i slutningen af 1871 og begyndelsen af 1872 på agitationsturne i Jylland.
33. Det drejer sig sandsynligvis om ADAV's statutter. Pio må have skrevet til Altona-socialisterne og bedt om at få tilsendt disse. Efter opsangen fra Hepner og Liebknecht er det ikke usandsynligt, at Pio har følt et behov for at få en eksakt viden om ADAV.
34. Originalen i Rigsarkivet, Højesteret Domssager 1873 6/8 sag nr. 107.

Oversættelse:

Redaktionen af Socialisten
i København
Gothersgade 55, stuen.

Altona den 24. april 1872

Hr. redaktør!

Winter og jeg er netop kommet tilbage fra en agitationsrejse nordpå og undlader ikke at meddele Dem resultatet og forløbet af denne, især da bourgeoisbladene ikke vil undslå sig for at udspe deres fråde mod os, thi deri er de fuldstændig internationale og Norddeutsche som Dannevirke, Flensborg Avis ect. vil gå til værket hånd i hånd for mest muligt at forklejne vort fuldstændigt opnåede resultat hos såvel de danske som de tyske arbejdere, vi vil dog fortsætte med at agitere og er fast overbevist om, at det, efter 14 dages forløb når vi igen besøger Åbenrå, Flensborg og muligvis Haderslev, blandt de danske arbejdere hedder:

Når tysken kommer her

Så glæder sig enhver.

Efter at vi lørdag aften var nået til Flensborg, blev der straks afholdt to folkemøder, og det i Adelbylund for den sydlige del af Flensborg og på Klippen for den nordlige del. Begge lokaler var overfyldt, og mens Winter talte i Adelbylund, talte Schulz og H. Radenhausen på Klippen under tordnende bifald fra både de danske og tyske arbejdere, hvis bestræbelser jo også er de samme. Søndag eftermiddag blev der, lige udenfor Flensborg i haven til Sct. Nicolai skydehus, afholdt et folkemøde i det fri, hvor Winter holdt talen og hvor der trods det regnfulde vejr havde samlet sig en umådelig folkemængde, der hørte til i stilhed og med tordnende stemme gav sit bifald til kende. Som et kuriosum skal jeg anføre, at der klokken 22 optrådte en officiant eller vagtmester i forsamlingen i Adelbylund, der erklærede mødet for hævet og endog, som man siger, fordi den *danske* og ikke den preussiske lovgivning endnu er fremherskende her.

Glimrende international lovfortolkning! -

I mandags aftes var der folkemøde i Åbenrå og lokalet - Thalia teater - var propfyldt.

Det var ikke med særlig gunstige forventninger, vi trådte ind i lokalet, eftersom vi stod helt alene uden så meget som at have en eneste tilhører på vor side, især da det danske sprog var dominerende der, dette havde vi ladet os skuffe af, thi straks efter Winters indledende tale rejste der sig fra alle sider et bifald, der varede ved og tog til lige indtil talens slutning, derpå rettede formanden hr. Hansen nogle ord til forsamlingen angående skibstømmerstrejken, hvorefter en storborger fra Åbenrå hr. Raben bad om ordet, det lidet hans tale indeholdt, var imidlertid, så vidt jeg kunne forstå, at folk i Åbenrå tjente tilstrækkeligt til at kunne leve af det. Men som et lyn fra en klar himmel, brød der fra alle sider, fra øverst til nederst, lig et skybrud de lydeligste mishagsytringer løs over ham fra hele folkemængden, så han skyndsomst trak sig tilbage og dette til trods for at politimesteren gjorde sig de yderste anstrengelser for at lade ham beholde ordet. Derpå fik

Radenhausen ordet og talte på plattysk under almindeligt bifald om det forestående valg og om Pariserkommunens bestræbelser, der bliver trukket ned i skidtet af det reaktionære pak i alle lande.

Det var med beklagelse, at vi savnede en af vore venner fra København, der kunne have været os til uvurderlig nytte her, og er vi igen henvist til os selv efter vor tilbagevenden til Åbenrå om ca. 14 dage, så vil en af vore egne forsøge at gøre sig forståelig på dansk.

I forventningen om, at dette dog ikke vil blive nødvendigt, tegner jeg mig

Med særdeles højagtelse

H. Radenhausen

P. S.

Ved forsamlingerne både i Flensborg og Åbenrå blev Socialisten ligesom Neuer Social-Demokrat uddelt i tusindvis af eksemplarer, hvorved vi dog langfra kunne tilfredsstille alle.

For dette brev gælder, at det dels refereres dels citeres i »Socialisten« nr. 23, 28. april 1872 i artiklen »Valget i Flensborg«.

35. Sandsynligvis Radenhausens oversættelse af »Flensborg Avis«; 'Norddeutsche' refererer til »Flensburger Norddeutsche Zeitung«, begge disse udgaves som navnet siger i Flensborg; »Dannevirke« blev udgivet i Haderslev.
36. Både den danske og tyske nationale presse i Nordslesvig stod yderst fjendtligt overfor socialisterne, især gjaldt dette for »Dannevirke«, se Callesen (n 15) s 3-4; i »Socialisten« nr. 15, 18. april og nr. 18, 21. april 1872 går, sandsynligvis, Pio ind i en polemik med »Dannevirke«, der bl.a. har anfægtet rigtigheden af, at Hasenclever skulle gå ind for nordslesvigernes selvbestemmelsesret.
37. Der var på dette tidspunkt flere strejker i Åbenrå, se Callesen (n 15)
38. Det at forsvare Pariserkommunen var ikke typisk for lassalleanerne. Radenhausens udtalelse kan tages som endnu et tegn på de slesvigholstenske socialisters særstilling i ADAV.
39. Dette forhold ligesom Radenhausens plattyske tale viser, at ønsket om at få en dansk agitator til Nordslesvig, ikke alene havde sin grund i taktisk bestemte overvejelser, men også i det praktiske forhold, at ingen af de ledende Altona-socialister kunne tale dansk.

Die Sozialdemokratie und die Auseinandersetzungen in der deutschen Arbeiterbewegung

1871 wurde die dänische Sozialdemokratie als Sektion der IAA mit Louis Pio als Vorsitzendem gegründet. Pio und die dänische Sektion schlossen sich frühzeitig dem von Marx und Engels theoretisch begründetem proletarischem Internationalismus an.

In Verbindung mit der Nachwahl zum deutschen Reichstag im Mai 1872 im 2. schleswig-holsteinischem Wahlkreis (Apenrade-Flensburg) wurde eine Zusammenarbeit zwischen der dänischen und schleswig-holsteinischen Arbeiterbewegung eingeleitet mit dem Ziel die Wahl des Lassalleaners Wilhelm Hasenclever durchzusetzen. In dieser Zusammenarbeit zeigte die dänische Sektion ihren Willen und Eignung den Internationalismus kompromisslos zu verwirklichen, wodurch sie sich unzweideutig vom nationalen Bürgertum distanzierte.

In einem Brief an Engels vom 24. März 1872 unterstrich Pio diesen Aspekt der Unterstützung der Lassalleaner als das Wesentliche, indem er gleichzeitig die Hoffnung ausdrückte, dass die Auseinandersetzung in der deutschen Arbeiterbewegung zwischen Lasalleanern und Eisenachern beigelegt werden würde.

Diese Auseinandersetzung und das Bewusstsein der dänischen Sozialisten darüber, führte mit sich, dass diese sich in einem Dilemma befanden: sollte man als Sektion der IAA den erklärten Gegner dieser Organisation, den Lassalleaner-Präsidenten Hasenclever, stützen oder sollte man dies unterlassen und damit die hervorragende Gelegenheit nicht ausnützen, die die Wahl in Nordschleswig darstellte, um die internationale Solidarität der Arbeiterklasse über nationale Grenzen und politische Differenzen hinweg zu demonstrieren?

Die Briefe von einerseits den schleswig-holsteinischen Sozialisten H. Radenhausen und Georg Winter und andererseits dem hervortretenden Eisenacher Adolf Hepner müssen den dänischen Sozialisten dieses Dilemma noch schärfer verdeutlicht haben. Ihre Unterstützung des Wahlkampfes in Nordschleswig wird auf diesem Hintergrund ganz klar eine Stellungnahme im eigentlichen Sinn des Internationalismus.

Zum Verständnis der Unterstützung der Lassalleaner durch die dänischen Sozialisten ist es weiterhin wesentlich die selbständige Haltung der schleswig-holsteinischen Sozialisten im ADAV - in der Person Radenhausens - zu bemerken. Diese Haltung kommt deutlich zum Ausdruck in den Briefen Radenhausens und Hepners.

Die Briefe der deutschen Sozialisten geben darüber hinaus einen Einblick in die Rivalität der beiden Zweige der deutschen Arbeiterbewegung.

Ausser den hier veröffentlichten Briefen, schickten - laut einer von der Polizei ausgearbeiteten Liste über beschlagnahmtes Material in Verbindung mit dem Pro-

zess gegen die Führer der dänischen Sozialisten - weiterhin Wilhelm Liebknecht, Georg Winter und Heinrich Radenhausen Briefe nach Kopenhagen. Diese Briefe sind derzeit nicht auffindbar.

Søren Federspiel